

ERMENİ MESELESİ AÇISINDAN BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ'NİN ÖNEMİ

Mustafa BUDAK*

Öz

Son yıllarda Türkiye'de Başbakanlık Osmanlı Arşivi önem kazanmıştır. Bunda Ermeni meselesinin büyük rolü bulunmaktadır. 1986'da yeniden organize edilen Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne alınan yeni personel ile başlayan tasnif çalışmaları sonucunda açılan belge fonları sayesinde Ermeni meselesi üzerinde tarih çalışmaları büyük artış göstermiştir. Bununla beraber, hali hazırda, Cumhurbaşkanlığı'na bağlanan Osmanlı Arşivi-eski adıyla Başbakanlık Osmanlı Arşivi-, Ermeni meselesiyle ilgili genel ve ikili ilişkiler (Ermeni-Rus, Ermeni-İngiliz, Ermeni-Fransız gibi) tarzında dokümanter kitaplar yayımlamıştır. Bütün bu faaliyetlerde 2000'lerden sonraki arşiv yönetiminin akademik özgürlükçü tavrı büyük rol oynamıştır.

Bu makale, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Ermeni meselesi çerçevesinde Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne yönelik kapalılık iddiaları üzerinde durulacak ve bu iddiaların gerçek olup olmadığı değerlendirilecektir. Makalenin ikinci bölümünde ise Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden çıkan dokümanter yayınlar değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ermeni Meselesi, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.*

Abstract

THE IMPORTANCE OF THE PRIME MINISTRY OTTOMAN ARCHIVES FOR THE ARMENIAN QUESTION

The Ottoman Archives of the Prime Ministry has gained significance in Turkey in recent years. The Armenian question plays a major role in this process. In consequence of the new fonds opened by virtue of classification works beginning with the recruitment of the new staff in the Ottoman Archives of the Prime Ministry,

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.
E-mail: mubudak@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4061-9487>.
Makalenin Geliş Tarihi: 12.10.2018
Makalenin Kabul Ediliş Tarihi: 29.10.2018

which was reorganized in 1986, history studies on the Armenian question have greatly increased. In addition, the Ottoman Archives-formerly known as the Ottoman Archives of the Prime Ministry-, which has been attached to the Presidency, published documentary books on general and bilateral relations related to the Armenian question (Armenian-Russian, Armenian-British, Armenian-French etc.). In all these activities, the academic libertarian attitude of the archive management after 2000s played an important role.

This article consists of two chapters. In the first chapter, within the framework of the Armenian question, the claims towards the closed condition of the Ottoman Archives of the Prime Ministry will be examined and it will be evaluated whether these claims are true or not. In the second chapter, the documentary books published by the Ottoman Archives of the Prime Ministry will be analyzed.

Key Words: *The Ottoman Archives of the Prime Ministry, Armenian Question, The General Directorate of State Archives.*

Giriş

Şurası bir gerçek ki; Türkiye’de Osmanlı Arşivleri, Ermeni meselesinin Türk dış politikasının gündemine girmesi ve “çözülmesi gereken tarihî sorun” olarak görülmesiyle birlikte önem kazanmıştır. Tabiatıyla bunda, 1970’lerin ilk yıllarından terör örgütü ASALA’nın Türk diplomatlarına yönelik suikastlarının gerekçesi olarak “1915 Ermeni soykırımı” iddiasını göstermesi etkin rol oynamıştır. Buna karşılık Türk Hükümeti ve özellikle, Türk Dışişleri Bakanlığı, meseleye ilk önce “terörizm ve yurtdışında görevli memurların korunması sorunu” şeklinde, mesleki bir refleksle yaklaşmıştır. Ancak, iddianın ısrarla savunulması ve artan oranda uluslararası platformlarda kabul görmesi üzerine bu kez klasik bir Cumhuriyet refleksiyle, daha doğrusu redd-i miras anlayışıyla, “*Ermeni tehciriyle Türkiye Cumhuriyet Devleti’nin ilgisi yoktur. Türkiye Cumhuriyet Devleti 1923’te kurulmuş bir devlettir*” şeklinde bir söylem tercih edilmiştir. Bu söylemin de sadra şifa olmadığını ve redd-i miras ile bu işten sıyrılmayacağını, suikastların devam etmesiyle anlayan Türk Hükümeti ile Dışişleri Bakanlığı meselenin araştırılması gerektiğini görmüştür¹.

¹ Emekli diplomat Ömer Engin Lütem, Ermeni iddiaları karşısında Türk Dışişleri’nin mesleki ve reddiyeci refleks süreçlerini samimiyetle, İstanbul Üniversitesi’nde Mayıs 2001’de düzenlenen Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu’nda anlatmıştır. Ayrıca Lütem, Türk Devleti’nin Ermeni iddialarına karşı teşkilatlı mücadelesinin 12 Eylül 1980’den sonra başladığını belirtmektedir. Bkz. Ömer Engin Lütem, “1980’lerden Günümüze Ermeni Meselesinde Gelişmeler”, **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25**

Bu bağlamda, “*Gerçekten 1915’te ne olmuştur? Ermeni tehciri kararı hangi şartlarda alınmış ve nasıl uygulanmıştır?*” gibi sorular sorulmaya başlanmıştır. İşte bu süreçte, Osmanlı Arşivi’nin öneminin farkına varılmış ve 1986’da Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü bünyesinde yeniden yapılandırılmıştır².

Bu makalenin iki amacı bulunmaktadır. Birinci amacı, Ermeni meselesi çerçevesinde Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ne (BOA) yönelik belge ayıklama/seçme, kapalılık iddiaları üzerinde durmak ve bu iddiaların gerçek olup olmadığını ortaya koymaktır. Böylece Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nin hayatî önemi ve ayrıcalığı daha iyi anlaşılabilir olacaktır. Makalenin ikinci amacı ise Ermeni meselesinin daha iyi anlaşılması bağlamında Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nden çıkan dokümanlar yayımları ile bu arşive dayalı yapılmış konuyla ilgili belli başlı çalışmaları değerlendirmektir.

Belge Ayıklama/İmha İddiaları Karşısında Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

Arşiv, bir kurum ve devletin iş ile işlemlerinin yapıldığı süreçte üretilen/meydana getirilen belge topluluğu veya daha bilinen tanımıyla bu belgelerin toplandığı mekânın adıdır. Aynı zamanda arşiv, o kurum ve devletin hafızası olup onun bürokratik başarısının da anahtarıdır³. Bu konuda Osmanlı Devleti müstesna bir yere sahiptir.

Mayıs 2001 Bildiriler, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001, s. 489-494; Zeynep Kardeş bu dönemi 1974-1985 olarak vermektedir. Ona göre Türk Dışişleri, bu dönemde ASALA terörüne sadece resmî kınama ve açıklamalar yapmakla yetinmiştir. Bkz. Zeynep Kardeş, **Ermeni Terör Örgütü: ASALA**, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 105-108.

² Bu konuda, 1985 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı tarafından düzenlenmiş olan Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu son derece etkili olmuş ve bu sempozyuma dönemin başbakanı Turgut Özal, Müsteşarı Hasan Celal Güzel ve Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu ile birlikte Halil İnalçık, Kemal Karpat, Nejat Göyünç ve İlber Ortaylı gibi akademisyenlerin yanı sıra Mithat Sertoğlu, Atilla Çetin, Necati Aktaş ve Tülin Aren gibi eski-yeni arşiv yöneticileri katılmıştır. Bu sempozyuma Halil İnalçık’ın “Bana arşivi veren Osmanlı İmparatorluğu’nu yeniden kurayım” sözü damgasını vurmuş ve bu sözden heyecanlanan Turgut Özal, Osmanlı Arşivi ile ilgili gereğinin yapılması için müsteşarına talimat vermiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nin yeniden yapılandırılması bundan sonra gerçekleşmiştir. Söz konusu sempozyum bildirileri için bkz. **Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu, Mayıs 1985**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985; Ayrıca, Osmanlı Arşivinin uluslararası önemi için bkz. Türkkaya Ataöv, “Osmanlı Arşivleri ve Ermeni Sorunu”, www.politics.ankara.edu.tr (Son Erişim Tarihi: 11.10.2018).

³ 1962’de, Madrid’de toplanan Milletlerarası Arşiv Yuvarlak Masa Konferansı’nda kabul

Hatta Osmanlı Devleti'nin altı yüzyıl kadar üç kıtadaki hükümlerinde sahip olduğu bürokratik organizasyonun-teşkilatının- merkezi bir rolü bulunmaktadır. Hiç şüphesiz bu başarıyı sağlayan esas unsur, söz konusu teşkilatın arşividir. Çünkü arşivler, devlet teşkilatının adeta "hafızası"dır. Tabiatıyla Osmanlı Devleti'ndeki bu yüksek arşiv hassasiyetinde, kendisinden önceki Türk devletlerinde (Uygurlar, Karahanlılar ve Selçuklular) uygulanan kadim Türk devlet geleneğini tevarüs etmesinin büyük payı bulunmaktadır⁴.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, güçlü kayıt/defter tutma geleneğine sahip bir devlet idi. Öyle ki Osmanlı Devleti, sefer zamanlarında bile bu güçlü kayıt tutma geleneğine riayet etmiş⁵ ve belgelerin yazılması ve korunması için usul ve esasları içeren talimatnameler bile çıkarmıştı⁶. Her şeyden önce Osmanlı Devleti, herhangi bir yeri fethettiğinde ilk yaptığı iş, o yerin beşerî envanterini çıkarmak olmuştur. Osmanlı terminolojisine göre bu işlemin adı tapu tahrir idi. Bu işlemler, "tapu tahrir" adı verilen defterlere kaydolunmaktaydı. Tapu tahrir defterlerinin en bariz özelliği, tutulan kayıtların vergi ve askerlik amaçlı olduğundan bilgilerin doğruluğu idi⁷. Bu özellik,

edilen tanım ise aynen şöyledir: "Arşivler, kurumların gerçek ve tüzel kişilerin gördükleri hizmetler, yaptıkları haberleşme veya işlemler neticesi meydana gelen (toplanan-biriken) ve bir maksatla saklanan dokümantasyon, söz konusu dokümantasyona bakan kurum veya bunları barındıran yerlerdir". Bkz. İsmet Binark, "Temel Arşivcilik Bilgileri ve Mevzuat Düzenlemeleri", **Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Başkanlığı Personeli Hizmetiçi Eğitimi Ders Notları**, Haz.: Adnan Baycar, Mustafa Küçük, Ruşen Deniz, İstanbul, 1993, s. 13-14; www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/eskisiteden/yayinlar (Son Erişim Tarihi: 8.10.2018).

⁴ Mustafa Budak, "Türklerde Devlet ve Arşiv", **KOCAV Düşünce Dergisi**, Sayı: 3, İstanbul, 2015, s. 51-52, 57.

⁵ Bu usul, XVI. Yüzyıl ile birlikte başlamıştır. Mesela, Kanuni, bizzat katıldığı seferlere (Mohaç Savaşı, Viyana ve 1533-1534 İrakeyn seferleri gibi) diğer bütün divan ve hazine katiplerinin yanı sıra, ufak-tefek değişikliklerle Defterhane'den Defter Emmini Haydar Çelebi ile altı ulufeli katibi götürmüştür. Feridun Emecen, "Sefere Götürülen Defterlerin Defteri", **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan**, İstanbul, 1991, s. 243-245.

⁶ Osmanlı Devleti, başında itibaren arşiv belgeleri konusundaki hassasiyetini korumuştur. Bu konuda Sultan Üçüncü Mustafa (1757-1774) devrinde, Divan-ı Hümayun Kalemi'ne ait mühimme, ahidname ve name-i hümayun ile şikâyet defterlerinin korunması için Ordu Divanı'ndan yayımlanan Hacıoğlupazarı kadısına ve yol üzerindeki diğer kadı ve naibler ile ayan, eşraf ve zabıtana bir ferman gönderilmiştir. İlgi çekicidir ki, bu fermana söz konusu defterler "Devlet- i Aliyye'nin hazinesi mesabesinde" olduğu vurgulanmıştır. Bu hassasiyet sonucu Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra, 1846'da Mustafa Reşit Paşa'nın öncülüğünde Hazine-i Evrak adıyla arşiv idaresi kurulmuş ve devletin yıkılmasına kadar devam etmiştir. Bkz. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, İstanbul, 2010, s. XXVIII-XXIX.

⁷ Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Çev.: Ruşen Sezer,

-bilgilerin doğruluğu açısından- sadece tapu tahrir defterleriyle sınırlı kalmamış, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar üretilen defter-belge gibi resmi kâğıtların hepsinde geçerli olmuştur⁸. Nitekim Justin Mc Carthy de, Ermeni meselesiyle ilgili Osmanlı arşiv belgeleri üzerinden aynı fikirdedir. Ona göre Osmanlı arşiv belgeleri sadece, başarılı ve doğru işleri değil başarısızlıklar da ihtiva etmektedir. Şu sözler J. Mc Carthy'ye aittir⁹:

“...Osmanlı arşivleri, Osmanlının yaptığı hatalarla ve Ermenilerin tehciri sırasında işlenen suçlarla Ermeni kafilelerin korunmasında yapılan yanlışlıklarla doludur... Aynı zamanda buna bağlı olarak Ermenilere karşı Müslümanların korunması konusundaki acizliklere de yer veriliyor.”

Osmanlı Arşivleri denildiğinde, Başbakanlık Osmanlı Arşivi akla gelmektedir. Oysa, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Tapu Kadastro Arşivi (Kuyud-ı Kadime Arşivi), Vakıflar Arşivi, Genelkurmay ATASE Arşivi ve Deniz Müzesi Arşivi gibi farklı kurum ve bakanlıklarla bağlı arşivlerde de Osmanlı arşiv belgeleri bulunmaktadır. Ancak, Ermeni meselesi için Başbakanlık Osmanlı Arşivi dışında Genelkurmay ATASE Arşivi de önemlidir. Bu arşivde, 1853'ten günümüze kadar Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri askerî tarihi belgeleri mevcuttur. Dolayısıyla I. Dünya Savaşı sürecinde, Doğu Anadolu ve Kafkas cephesindeki askeri olaylarla ilgili belgeler bu arşivdedir. Ne var ki, bizim Osmanlı Arşivleri'nden kastımız ve söyleyeceklerimiz Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile sınırlı kalacaktır.

Türkiye'deki bütün Osmanlı belgelerinin bulunduğu arşivleri kapsamakla beraber “belge ayıklama ve arşivlerin kapalılığı” iddialarının tek muhatabı yıllardır Başbakanlık Osmanlı Arşivi'dir. Özellikle “belge ayıklama” iddiası ciddi bir iddia olup, özellikle Ermeni mese-

YKY, İstanbul 2004.

⁸ Unutulmamalıdır ki, belgeyi yazan da yazdıran da insandır. Bundan dolayı belgede yazılanların tamamen hakikati gösterdiği düşünülmemelidir ve “mümkün olduğunca” diye düşünülmemelidir. Osmanlı belgeleri de bu kuralın dışında değildir. Bu şartlarda yazılan bazı belgelerde çoğunlukla katip hatalarından kaynaklanan farklılıklar olabilmektedir. Bkz. Mübahat Kütükoğlu, “Arşiv Belgelerinin Güvenirliliği”, **Halil İnalçık Armağanı I, Tarih Araştırmaları**, İstanbul, Doğu-Batı Yayınları, 2009, s. 105-125.

⁹ Justin Mc Carthy, “Van'daki Ermeni İsyanı Özelinde Osmanlı Arşivleri ve Ermeniler”, **Yeni Türkiye**, Sayı: 62/2014, s. 2192-2193. Mc Carthy'in referansı için bkz. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğüne yayımlanmış olan **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**, Ankara, 1995, s. 48-49, 57-58, 75, 97.

lesine ilişkin dile getirilmiştir. Söz konusu iddianın günümüzdeki ye-gâne savunucusu ve aynı zamanda dünyada “soykırım tezi”ni savunan nadir Türklerden biri olan Taner Akçam’a göre; Ermeni meselesi hakkında Kasım 1918’de kurulmuş olan Tedkik-i Seyyiat Komisyon belgeleri ile birlikte diğer devlet kurumlarındaki belgelerin “düş-man” eline geçmemesi için imha edilmiştir. Aynı iddia sahibi, müta-reke sonrasında kurulan Divan-i Harbi Örfi Mahkemeleri Savcısı’nın Teşkilat-i Mahsusa ile İttihat Terakki Merkez Komitesi evrakının da, ya imha edilmiş ya da aşırılmış olduğunu söylediğini yazmaktadır¹⁰.

Bu iddiaları dillendirenler daha ziyade hukukun siyasallaştığı bir dönemde, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile hükümetlerinin “Ermeni kıtalı”ndan suçlandıkları mahkeme süreçlerinde söylenen sözleri dayanak göstermektedirler¹¹. Oysa bu iddialar doğru değildir. Çünkü, yıllar sonra da olsa -1990’dan itibaren- 1915 olaylarıyla ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde binlerce belge tasnif edilerek araştırmaya açılmıştır. Hatta, yukarıdaki iddiasının aksine Taner Akçam dahi “İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu -İttihat ve Terakki’den Kurtuluş Savaşı’na” adlı eserinde¹² “*Arşivlerde genel temizliğin tam olarak yapılabilmesinin imkânsız olduğunu kabul etmek gerekir*” demiştir. Üstelik kendisi, ayıklandığını söylediği Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde Haziran 2006’da çalışmış ve 1915-1916 yıllarına ait Ermeni tehciriyle ilgili aldığı yüzlerce belgeden yararlanarak, “Ermeni Meselesi Hallolunmuştur -Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar-” adlı eserini¹³ yazmıştır. Üstelik, bu kitabında Taner Akçam, Osmanlı Arşivi’nin açıklığından bahisle tarihçileri çalışmaya davet etmiştir¹⁴.

Diğer taraftan, gerek Almanların gerekse de İngilizlerin bazı Osmanlı belgelerini beraberlerinde götürdükleri bilinmektedir. Mesela, I. Dünya Savaşı’nın son günlerinde Osmanlı Harbiye Nezareti’nde

¹⁰ Taner Akçam, **Ermeni Meselesi Hallolunmuştur–Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar-**, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 20-22.

¹¹ **Sabah**, 7 Kasım 1334/1918. Bu gazetede “Ermeni kıtalına ait belgeler hükümet tarafından bulunamamıştır” diye iddia edilmiştir.

¹² Taner Akçam, **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu -İttihat ve Terakki’den Kurtuluş Savaşı’na**, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2002, s. 24-25.

¹³ Taner Akçam, **Ermeni Meselesi Hallolunmuştur -Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar-**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 16-17.

¹⁴ Akçam, **a.g.e.**, s. 17.

görevli Hans F.L. Seeckt, Almanya'ya dönerken önemli birçok belgeyi Almanya'ya götürmüş fakat, söz verilmesine rağmen belgeler geri gelmemiştir¹⁵. İngilizlerin de benzer şekilde mütareke ve işgal dönemlerinde Osmanlı Arşivi'ne girerek, Ermeni olaylarıyla ilgili belge aradıkları ve bazı belgeleri İngiltere'ye götürdükleri, İngiliz Devlet Arşivi'nde rastlanan döneme ait Osmanlıca belgelerden anlaşılmaktadır. Salahi Sonyel'e göre, Mondros Mütarekesi'nden sonraki dönemde, Osmanlı Arşivi'nden İngiliz istihbaratına çalışıp Türkçe bilen Rum ve Ermeni ajanlar tarafından belgeler çalınmış ve İngiliz Yüksek Komiserliği'ne teslim edilmiştir¹⁶.

Ayrıca, Osmanlı Arşivi'nin, Cumhuriyet döneminde 1985'lere kadar karşılaştığı ilgisizlik, Bulgaristan'a belge satılması dışında; yetersiz hizmet binaları, sağlıksız depolar, az personel, teşkilat yarasası yokluğu gibi birtakım kronik problemleri ortaya çıkarmıştır. Tabiatıyla bu problemler, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki tasnif çalışmalarını olumsuz etkilemiş; daha az sayıda belge tasnif edilebilmiştir. Daha az sayıda belgenin tasnif edilmesi, daha az sayıda belgenin araştırmaya açılması demektir. Bu ise iç ve dış tarih kamuoyu tarafından "arşivlerin bilinçli kapalılığı" olarak algılanmıştır.

Bu algıyı kuvvetlendiren bir diğer faktör ise, Osmanlı Arşivi'nde yer yer kronolojik fon bütünlüğünün sağlanamamış olmasıdır. Bunun sebebi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunması gereken devlet belgelerinin bir kısmı sahaflardan satın alınmış, bir kısmı da kişilerden toplanmıştır. Hatta, devlet yönetiminde yeterince bir arşiv bilincinin olmamasından dolayı, zaman zaman bazı devlet ku-

¹⁵ Taner Akçam, "Arşivlerin Temizlenmesi", **Radikal**, 26.12.2004.

¹⁶ Bu konuda, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiser Vekili Nevile Henderson, 22 Mayıs 1923'te, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası Şefi Lancelot Oliphant'a gönderdiği özel yazı bunun delidir. Bu yazıya, İngiliz ajanlarca Babıali'den çalınmış olan kimi devlet belgeleri iliştilmiş ve bunların, İstanbul'daki İngiliz Askeri İstihbaratınca ele geçirilmiş oldukları; bir süre gizli olarak onların yanında kaldıktan sonra İngiliz Yüksek Komiserliği'ne gönderildikleri bildirilmişti. Bu belgeler, 1915'de Talat Paşa'nın Ermeni tehciri kapsamında yerel yöneticilere gönderdiği bazı gizli talimatları kapsamaktadır. Söz konusu belgeler, bugün, İngiliz Devlet Arşivi, Foreign Office dosyalarında korunmaktadır. Bkz. Salahi Sonyel, "İngiliz Kaynaklarına Göre Ermeni Militarlarca Sahtelenen ve Osmanlı Arşivlerinden Aşırılan Gizli Belgeler", **XIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 4-8 Ekim 1999 Kongreye Sunulan Bildiriler**, III. Cilt, I. Kısım, Ankara 2002, s. 4; Aynı yazarın konuyla ilgili daha ayrıntılı diğer bir çalışması için bkz. Salahi Sonyel, "Tehcir ve Kırımlar Konusunda Ermeni Propagandası, Hıristiyanlık Dünyasına Nasıl Aldattı", **Belleten**, XLI/161, Ocak 1977, s. 138-143.

ruleşlarının merkez ve taşra örgütlerinin elindeki Osmanlı devrine ait arşiv kayıtları (belge ve defterler) sağlıksız yeraltı depolarında tutulmuş, kurumsal taassup veya risk almama yüzünden arşivlere devredilmemiş¹⁷; bazı hallerde de kurumda yer açabilmek için satılmıştır.¹⁸ En vahimi ise adı geçen arşiv belgelerinin bilinçsizlikten dolayı imhasıdır¹⁹.

Bilindiği gibi; “belge ayıklama ve imha”, kamu ya da özel kurum ve kuruluşların elinde bulunan arşiv malzemesi ile arşivlik malzeme niteliği taşımayan, korunmasına gerek görülmeyen her türlü malzemeye karşı yapılan zorunlu işlemdir.²⁰ Bu işlem, ayık-

¹⁷ Buna rağmen son yıllarda bazı bilinçli kamu idarecileri ellerindeki Osmanlı arşiv belgelerini Devlet Arşivleri'ne devretmiştir. Mesela, Kahramanmaraş Adliyesi depolarında bulunan altı adet Osmanlı devrine ait bazı mahkeme defteri Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne devredilmiştir. Ayrıca, 2014'de, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İETT Arşivi (Cumhuriyet Arşivi), 2018'de Denizcilik İşletmeleri Arşivi (Cumhuriyet Arşivi) ve en önemlisi, daha önceki yıllarda (2005-2017) dijitalleştirilen Topkapı Sarayı Arşivi (Osmanlı Arşivi) tamamen Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne intikal ettirilmiştir.

¹⁸ Örnek olarak belirtelim ki; 1964'de bir devlet kurumu, arşivindeki altı kamyon dolusu evrak ve müzehhep fermanları kiloyla satmış ve bir başka bakanlıkta I. ve II. Meşrutiyet devirlerine ait belgelerle sicil dosyalarını hurda niyetine elinden çıkarmıştır. Son vahim olay da İstanbul Üniversitesi'nde Rektör Prof. Dr. Kemal Alemdaroğlu (1997-2005) devrinde yaşanmıştır. Alemdaroğlu, Edebiyat Fakültesi seminer kitaplıklarını kaldırmış; Hukuk Fakültesi Kütüphanesi çöplükte bulunmuş ve Üniversite Nadir Eserler Kütüphanesi Yıldız Sarayı Koleksiyonu'na ait binlerce kıymetli eserin yanı sıra üniversite personel sicil arşivini çöpe atmıştır. Bu eser ve arşivin bazı kısımlarının sahafların eline geçtiği -ya çöpten toplandı ya da satın alındı- devrin gazetelerinde hararetle dile getirilmişti. Bu nadir kitaplardan 4.500 kadarı İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı tarafından satın alınmıştır. Ayrıca, Fuad Köprülü'den Halide Edip'e, A. Hamdi Tanpınar'dan Abdülbaki Gölpınarlı'ya kadar çok önemli 344 adet hocanın çöpe atılan sicil dosyaları ile güvenlik raporları, Türk Tarih Kurumu eski başkanı Prof. Dr. Ali Birinci tarafından hurda kağıtçılardan satın alınmıştır. Bkz. Murat Bardakçı, “Alemdaroğlu'nun Zamanında İstanbul Hukuk'un Kütüphanesi de Çöpe Gitmiş!”, **Habertürk**, 5.2.2016; Bardakçı, “Bitmeyen Reddi Miras: Daha Ne Arşivler Çöpe Gitti, Bir Bilseniz!”, **Habertürk**, 18.1.2016.

¹⁹ Bu imha, kasıt değil bilinçsizlik eseridir. Mesela, Trabzon Vilayeti'ne ait vilayet arşivi, I. Dünya Savaşı yıllarında Rusların eline geçmesin diye Samsun'a nakledilmiş ve daha sonra Trabzon'a getirilmişti. Bu arşiv, ne yazık ki, 1982'de denize dökülmüştür. Bkz. Abdullah Muratoğlu, “Osmanlı Seka Çöplüğünde”, **Yeni Şafak**, 11.8.2008.

²⁰ Mesela Türkiye'de bu işlemler, 28.9.1988 tarihli ve 3473 Sayılı “Muhafazasına Lüzum Kalmayan Evrak ve Malzemenin Yok Edilmesi Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanuna dayalı yapılmaktadır. Bkz. Devlet Arşiv Hizmetleri Hakkında Yönetmelik, www.mevzuat.gov.tr (Son Erişim Tarihi: 06.10.2018). Hatta, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Türkiye'de bir milli arşiv kanunu ya da Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü kanunu olmadığı için 16 Temmuz 2018'de yürürlüğe giren Devlet Arşivleri Başkanlığı hakkındaki 11 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'ne (www.devletarsivleri.gov.tr/varlikler/dosyalar/mevzuat/19.5.11pdf) kadar bu kanuna dayanarak iş ve işlemlerini yürütmüştür.

lama ve imha sırasına göre yapılmaktadır. Burada amaç; arşivlerde biriken belgelerden işlemi tamamlanmış olup da herhangi bir değere sahip olmayanların ayıklanmasıdır. Bununla arşivlerde yer ve iş kaybı önlenmiş olacaktır.²¹ Bugün dünyanın arşivcilik ve bilgi belge merkezlerinde (kütüphanelerde) sıklıkla uygulanan bir işlem olup, yönetmelikler çerçevesinde yapılmaktadır. Kaldı ki; Osmanlı Devleti'nin merkezi bürokratik arşivi olan Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cumhuriyet yönetimlerinin "Osmanlı karşıtı" tutumlarından dolayı yeterince ilgi görmemiş, arşivcilik standartlarına uymayan sağlıklı şart ve mekânlarda tutulmuştur. 1985'e kadar Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde müstahdem dâhil 45 personelin çalıştığı ve 1986 yılında itibaren hızlanan arşiv hizmetlerine rağmen 2004 yılında bile arşiv depolarının dört farklı ve birbirinden uzak yerde (İstanbul Valiliği bahçesi, Sultanahmet, Süleymaniye ve Bağcılar depoları) bulunduğu ve en önemlisi 2018'e kadar bir milli arşiv kanununun olmadığı göz önüne alınırsa, arşiv hizmetlerinde tasnif ve belgeye erişim konusunda büyük gecikmelerin/aksamaların var olduğu izahtan varestedir. Anlaşılacağı üzere, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bu tarz hizmet eksiklikleri, belge ayıklama, kasıtlı belge vermeme gibi sebeplerden dolayı olmayıp daha ziyade belli konularda istenen belgelerin henüz tasnif edilmemiş olmasındandır.

Diğer taraftan, uluslararası arşivcilik standartlarına göre, belgenin araştırmaya sunulma süresi 25-30 ve 50 gibi yıllar arasında olmakta; kişi haklarını korumak için 101 yıl kuralı geçerlilik arz etmektedir. Hatta devlet güvenliği ve milletlerarası ihtilaflar gibi durumlarda İngiltere, Fransa, Almanya ve ABD gibi Batılı ülke arşivleri, devlet güvenliği ve milletlerarası ihtilafları gerekçe göstererek belgeleri araştırmaya kapatmaktadır. Bunun gibi Türk Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü de -şimdiki Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı- "belge vermeme hakkı"na sahiptir. Bunun dışında arşiv hizmetlerinin daha iyi olması amacıyla belgelerin restorasyon, revizyon ve dijitalleştirilmesi gibi zorunlu haller haricinde araştırmaya açılmış hiçbir arşiv defteri veya belgesi araştırmacılara verilmemezlik yapılmamıştır ve yapılmamaktadır. Bu husus, Türk Devlet Arşivleri'nde geleneksel bir tutumdur.²²

²¹ **Ayıklama ve İmha Komisyonları Çalışma Rehberi**, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2006, s. 2-3.

²² Mesela, araştırmaya kapalılık süresi, İngiltere ve Almanya'da 30 yıl iken Avusturya,

Yukarıdaki sebeplerin dışında, “arşivlerin kapalılığı” algısının oluşmasını destekleyen göstergelerden bir diğeri de arşiv depolarının dağınlıklığı ve bu dağınlıklık içinde söz konusu depoların arşivcilik açısından elverişsizliği idi. Bundan otuz yıl önce, Başbakanlık Osmanlı Arşivinin sahip olduğu altı ayrı deponun biri (Süleymaniye deposu) dışında, beş depo İstanbul Valiliği bahçesinde bulunmaktaydı²³. Haziran 2004'e gelindiğinde Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki depo dağınlıklığı farklılık gösterse de devam etmekteydi. Vilayet bahçesindeki Muhafaza Bakım binasındaki iki kat depo, Hazine-i Evrak deposu (1 nolu depo), Mescid deposu (3 nolu depo), Ahmet Cevad Paşa Kütüphanesi (5 nolu depo), Sultanahmet, Süleymaniye ve İkitelli depoları idi. 2011 yılı içinde daha sık kullanılan Muhafaza Bakım binasındaki Yıldız ve Sadaret Arşivleri depoları ve kısmen Ahmed Cevad Paşa Kütüphanesi deposu dışında, modern iklimlendirme sistemine sahip İkitelli'de iki arşiv deposu mevcuttur. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin bu dağınlık depo macerası, Haziran 2013'de resmi açılışı yapılan Kağıthane'deki Milli Arşiv Sitesi ile son bulmuştur.

Bu arşiv depolarının dağınlıklığı ve bu dağınlık depolardaki arşiv belgelerinin muhafazası açısından son derece sağlıksız şartlarda bulunması, söz konusu belgelerin fiziken korunmasını zorlaştırmış, bu da belgelerin yıpranmasına sebep olmuştur. 2015 yılı itibariyle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerin %30'u, farklı derecelerde tamirlik durumdadır.²⁴

Arşivlerin kapalılığı algısının oluşmasına destek veren göstergelerden ikincisi ise personel azlığıdır. 1985'te, hizmetli dâhil 45 per-

Fransa ve Macaristan'da 50 yıl ile sınırlıdır. Bkz. İsmet Binark, **Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri**, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1980, s.89-93.

²³ Bu depolar, Hazine-i Evrak (1 nolu depo), Bab-ı Âli Evrak Odası (2 nolu depo), Mescid (3 nolu depo), Yıldız Arşivi (4 nolu depo), Ahmet Cevad Paşa Kütüphanesi (5 nolu depo). Bu konuda bkz. Necati Aktaş, “Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinin Bugünkü Durumu”, **Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu, Mayıs 1985**, İstanbul, 1986, s. 80-82.

²⁴ Buna en iyi örnek Tahran Sefaret Evrakı'dır. 1979'daki İran'daki İslam devriminden sonra Türkiye'ye getirilerek Başbakanlık eski binası depolarına konulan bu evrak, 2002 yılına kadar orada kalmış ve o tarihte İstanbul'a getirilerek Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Süleymaniye deposuna konulmuştur. Mayıs 2004'de göreve geldiğimde, Süleymaniye deposunu teftiş sırasında üzeri ay yıldızlı çelik sandıkları görmüş ve bunun Tahran Sefaret Evrakı olduğunu anlayınca, 2005 yılı tasnif planına dâhil ettirmiştim. Ancak bu evrak, 25 yıl kapalı kaldığı sandıktan çıkarılınca restorasyonluk olduğu görülmüş ve gereği yapılmıştır. Bu evrakın sadece %30'u kurtarılabilmiş ve araştırmaya açılmıştır.

sonel ile hizmet vermeye çalışan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin personel sayısı, 1987-1992 yılları arasında yeni alımlarla arşiv 444'e ulaşmış, özlük haklarındaki iyileştirme yapılamaması yüzünden bu sayı bir hayli azalarak 2002'de 281'e düşmüş ise de, 2004 yılından itibaren her iki yılda bir yapılan personel alımlarıyla personel sayısı, 2014'de yeniden 480'e ulaşmış ise de, 2018 yılında 316'a düşmüştür.²⁵ Bu şekilde azalan personel sayısına rağmen 2002'de başlatılan Osmanlı Arşivi Otomasyon Sistemi sayesinde tasnif ve kataloglama işlemlerinde bilgisayar teknolojisinin devreye girmesiyle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tasnif çalışmaları hızlanmış ve bunun sonucunda daha fazla belge fonu araştırmaya açılmıştır. Dolayısıyla daha fazla arşiv belgesinin araştırmaya sunulması, "arşivin kapalılığı" algısının pozitif olarak değişmesine sebep olmuştur.

Bütün bu sebeplerin yanı sıra Ermeni meselesi gibi "milli güvenlik hassasiyeti" içinde kalan konular, Türkiye Cumhuriyeti'nin birçok kurumunda olduğu gibi Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi'nde de belirli bir hassasiyet oluşmuş ve bu konular üzerinde çalışan araştırmacılar şüpheyle karşılanmış; bu da hizmet eksikliği gibi birtakım sonuçlar doğurmuştur. Bu tavır özellikle yabancı araştırmacılara yönelik olmuştur. Kanaatimizce bunda Türkiye'de Ermeni meselesiyle ilgili resmî yayınlarda²⁶ tasnifsiz belge-

²⁵ Bu sayı, 229 araştırmacı ve 87 sözleşmeli personel halinde Osmanlı Arşivi'nde ana arşiv hizmetlerinde çalışan personel sayısıdır. Ana arşiv personel sayısının azalmasının sebepleri arasında emekliliğin dışında lisansüstü eğitimini tamamlayarak üniversitelere geçme sayılabilir. Bununla beraber Ağustos 2018'de Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda yaşanan tayin krizi ve sonrası yaşanan gelişmeler de sadece ana hizmet değil diğer birimlerdeki personel azalmasında da etkili oldu. Her ne kadar Osmanlı Arşivi'nden 250, Cumhuriyet Arşivi'nden ise 80 olmak üzere toplam 330 personel ilgisiz diğer kamu kurumlarına tayin edilmiş ise de, kamuoyunda ortaya çıkan yoğun tepkiler üzerine bu tayinler durdurulmuştur. Buna rağmen bazı personel emekli olurken bir kısım personel de gönderildikleri kurumlarda kalmışlardır. Basındaki tepkiler için bkz. "Endişemiz Kişiler Değil Arşivin Geleceği", **Karar Gazetesi**, 16.8.2018 (www.karar.com (Son Erişim Tarihi: 06.10.2018)); "Devlet Arşivlerinde Tasarruf Adı Altında Kırım", **Cumhuriyet**, 15.8.2018 (www.cumhuriyet.com.tr, Son Erişim Tarihi: 06.10.2018); Arslan Tekin "Osmanlı Devlet Arşivi'nde Kırım", **Yeniçağ Gazetesi**, 20.8.2018 (www.yenicaggazetesi.com.tr, Son Erişim Tarihi: 06.10.2018).

²⁶ Bu yayınlardan ilki Kamuran Gürün'ün **Ermeni Dosyası** (2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983) adlı eseridir. Gürün, BOA belgelerini referans verirken, Hazine Evrak, Karton, dosya veya Dahiliye Nezareti Evrak Odası Şifre Kalemi dosya no yazmıştır. Bunun dışında Şinasi Orel-Süreyya Yuca, **Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgraf-ların Gerçek. Yüzü**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983; **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920**, Ankara, 1995 adlı resmî dökümanter yayınlar da benzer şekilde referans vermede sorunludur. Çünkü, bu eserlerde tasnifsiz belgeler kullanılmış ve bu da

lerin kullanılması etkili olmuştur. Çünkü bu belgeler, tasnif edilerek yeni fon numaralarına kavuşunca daha önceki yayınlarla çelişki oluşturmuş ve bu da “Acaba belge mi gizleniyor? Bize niye bu belgeleri vermiyorlar?” şeklinde birtakım tartışmalar doğurmuştur. Bu tartışmaların en bilineni, Ermeni asıllı İngiliz araştırmacısı Ara Sarafian ile yapılanıdır.²⁷ Söz konusu tartışmalar, 2000’li yıllardan beri etkisini azaltmış; Haziran 2006’da, Taner Akçam’ın Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde on beş gün kadar araştırma yapması²⁸ ve bunu kitaplaştırmasından sonra tamamen sona ermiştir.²⁹ Taner Akçam’a göre; bunun esas sebebi, arşivdeki ciddi zihniyet değişikliğinin sağladığı daha özgürlükçü ortam ile yeni katalogların araştırmacılara sunulması idi.³⁰ Kaldı ki, bu tarz hizmet sunmak uluslararası arşivcilik standartlarının gereğidir. Kişisel tecrübelerimize göre, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü de hem Osmanlı ve hem de Cumhuriyet arşivlerinde bu standartlarda hizmet sunmaktadır.

ileride asıl tasnif yapıldıktan sorun olmuştur. Ayrıca, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü’nde, daire başkanı (1989) ve genel müdür yardımcısı (1990-1992) olarak görev yapmış olan Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu da tasnifsiz belgeleri, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001 adlı eserinde kullanmış ve bu eser ikinci kez “Ermeni Tehciri” adıyla 2004’te İstanbul’da (Babıalî Kültür Yayıncılığı) yeniden basılmıştır.

²⁷ Sarafian’a göre, daha önceki resmi yayınlarda yer alan belgelerin orjinallerini görmek istemiş, dönemin arşiv yönetimi bu talebi reddedince fiziki müdahaleye kadar varacak tartışmalar yaşanmıştır. Ona göre bu tartışmalar sonucunda belge verilmediği gibi arşivden atılmış ve araştırma izni de iptal edilmiştir. Bkz. Ara Sarafian, “The Ottoman Archives Debate and the Armenian Genocide”, **Armenian Forum**, 2, Nr. 1 (Bahar 1999), s. 35-44.

²⁸ Aslında, Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde çalışma davetini yapan kişi, bu satırların yazarıdır. Bu davet, 25-29 Eylül 2005’deki Bilgi Üniversitesi’nde yapılan olaylı meşhur Ermeni Konferansı sırasında bizzat Taner Akçam’a yapılmıştır. Ne yazık ki, Akçam’ın bu davete icabet etmesinden sonra yazar, Türkiye’de Ermeni meselesini tekelindeki tutan bazı çevrelerin (Türk Tarih Kurumu ve askeri çevreler) eleştiri ve dedikodularına maruz kalmıştır. Ne mutlu bana ki, kendi insiyatifimle yaptığım bu davet ve sonunda yazılan kitapta yazılan teşekkür ifadeleri kitabın yazarının 2011’de, Türkiye’yi Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne şikâyetine karşılık Türkiye’nin savunma dosyasına lehte delil olarak girmiştir.

²⁹ Bu eserin İngilizcesi Taner Akçam, **A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility**, Minnesota, Metropolitan Books, 2007 olup; Türkçesi ise, Taner Akçam, **Ermeni Meselesi Hallolunmuştur–Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.

³⁰ “Fakat özellikle son yıllarda Arşiv’de ciddi değişiklikler oldu. Hem yeni kataloglar araştırmacıların hizmetine sunuldu hem de araştırmacıların hakaret ve tehditlere muhatap olması son buldu. Bu vesile ile 2006 yazında arşivdeki çalışmam sırasında bana her türlü kolaylığı gösteren başta sayın Mustafa Budak olmak üzere tüm arşiv görevlilerine teşekkür etmeyi bir borç biliyorum.”, Akçam, **Ermeni Meselesi Hallolunmuştur**, s. 16-17.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları ve Diğer Çalışmalar

Osmanlı Devleti'nin merkezi bürokratik arşivi olan Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 16 Temmuz 2018'e kadar Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne bağlı bir daire başkanlığı olarak arşivcilik hizmeti vermiş ve bu tarihten itibaren Cumhurbaşkanlığı'na bağlanan Devlet Arşivleri Başkanlığı bünyesinde faaliyette bulunmaya başlamıştır³¹ Bu süreç içinde konulara göre çeşitli dokümanter yayınlar yapmıştır. Nitekim, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ilk yayın olarak 1982'de "Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri"; ikinci yayın olarak da bundan on yıl sonra, 1992'de, "Osmanlı Fermanları" adlı eserleri yayımlamıştır. Dikkat çekicidir ki, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1990'ların ortalarından itibaren Ermeni meselesi ile ilgili eserler yayımlamaya başlamış ve ilk önce, 1994'de, "Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)" adlı eseri, ardından da aynı yıl Hüseyin Nazım Paşa'nın "Ermeni Olayları Tarihi"ni yayımlamıştır. Daha sonraki yıllarda Ermeni mezalimi konusundaki dokümanter yayınlara hız veren kurum, 1995'de iki cilt halinde "Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi" (Cilt I-1906/1918; Cilt II-1919) adlı eseri yayımlamıştır.

Ermeni meselesiyle ilgili yayınlar, 2001 yılından itibaren artış göstermiştir. Bunda, Ermeni meselesi üzerinde çalışmalarıyla tanınan Yusuf Sarımay'ın genel müdür olmasının büyük rolü vardır. Bu yeni dönemin ilk yayınları arasında "Ermeni Komiteleri 1891-1895" (Ankara 2001), "Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi 1878-1923" (İstanbul 2001) ile Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey'in "Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi 1877-1914" (Ankara 2001) adlı eserler bulunmaktadır. Ayrıca, 2001 yılında "Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I (1914-1919)-II (1919-1921)" adlı iki ciltlik bir eser daha yayımlanmıştır.

³¹ Ancak Osmanlı Arşivi, yeni teşkilat yapısında daire başkanlığı olmaktan çıkmış ve merkeziyetçiliğin sonucunda adı sadece, İstanbul Kağıthane'deki yeni binasında "Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Külliyesi" şeklinde kalmıştır. Yeni teşkilat yapısında yer alacak hangi daire başkanlıklarının İstanbul'da olacağı ise halihazırda belli değildir.

Bu tarihten sonra Ermeni meselesiyle ilgili ikili ilişkiler bağlamında dokümanter yayınlarına devam eden Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2007-2009 yılları arasında, Osmanlı Arşivi belgelerine dayanarak “Ermeni-Fransız” (3 cilt), “Ermeni-İngiliz” (2 cilt), “Ermeni-Rus” (3 cilt), “Ermeni-Amerikan” (2 cilt) ilişkileri şeklinde on ciltlik yayın yapmıştır. Ayrıca Genel Müdürlük, “Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları” adlı 4 ciltlik (Ankara 2008-2009), “Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları” adlı 2 ciltlik (Ankara 2010) ile “Osmanlı Belgelerinde Karabağ” adlı belge yayınlarını da gerçekleştirmiştir. Bu yayınlar iç ve dış kamuoyunda büyük ilgiyle karşılanmıştır. Son olarak “Osmanlı Belgelerinde Ermeniler” adlı eser genişletilerek “Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı” (Ankara 2007) adıyla yeniden yayımlanmıştır.³² Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tasnif çalışmaları ilerledikçe, özellikle 2004'den itibaren Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS) belgelerinin revizyona tâbi tutulmasına ve Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM) fonunun da ilk kez araştırmaya açılmasına ilaveten Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti, 2., 3., 5. ve 7. şubeler, Emniyet, Levazım, Hukuk, Hukuk Müşavirliği, Matbuat gibi alt fonların araştırmaya açılmasıyla; özellikle Ermeni meselesi başta olmak üzere 1914 ve sonrası döneme ait araştırmaların sayısı artmıştır.

Bu bağlamda, Mim Kemal Öke, Yusuf Halaçoğlu, Kemal Çiçek ve İbrahim Ethem Atnur, Tuncay Öğün ve Fatih Gençer gibi tarihçilerin çalışmaları zikredilmelidir. Mim Kemal Öke, “Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu” adlı eserinde Ermeni meselesinin anatomisini çıkarırken, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Meclis-i Vükela Mazbataları'ndan başka Hariciye Nezareti Siyasi (Harb-i Umumi ve müteferrik belgeleri), Dahiliye Nezareti, Şifre, Kalem-i Mahsus ve Emniyet-i Umumiye ile Bab-ı Âlî Evrak Odası belgelerinden yararlanmışır.³³ Yusuf Halaçoğlu da

³² Bu eserin adı, Türkiye'nin Ermeni meselesinde geldiği noktayı göstermektedir. Tehcir, sürgün gibi kavramlardan sonra eski Osmanlı geleneğine uygun olarak “sevk ve iskân” tabiri kullanılmıştır.

³³ Mim Kemal Öke, **Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1996. Anlaşıldığına göre yazar, 1990 öncesi BOA'da çalışmıştır. Çünkü verdiği fon adları ile diğer kimlik bilgileri farklıdır. Mesela, hali hazırda Hariciye Siyasi fonu belgeleri arasında yer alan belgelere, Dışişleri Bakanlığı Hazine-i Evrak, Harb-i Umumi ve Müteferrik kartonlar şeklinde atıf yapılmaktadır.

“Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)”³⁴ adlı çalışmasında sayısız BOA belgesi kullanmıştır. Bunlar, Dahiliye ve Hariciye fonlarına ait belgelerdir. Kemal Çiçek ise, “Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)”³⁵ adını verdiği eserinde daha ziyade Amerikan belgelerini kullanmıştır.

Ayrıca, İbrahim Ethem Atnur’un “Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)” adlı çalışması ise bu mesele- nin sosyal bir boyutunu incelemiştir. Atnur’a göre; tehcir sürecinde Ermeni kadın ve çocukların korunması için, başta ABD olmak üzere Batılı devletler seferber olmuştu. Hatta, Osmanlı Devleti de Müslü- man yetim ve mültecilerden daha fazla Ermeni muhacir ve yetimle- rine destek olmuştu³⁶. Atnur da, aynı dönemi çalışan tarihçiler gibi Dahiliye (Şifre, Kalem-i Mahsus, Emniyet-i Umumiyye Müdiriyyeti Ecanib, Emniyet-i Umumiye Asayiş, Emniyet-i Umumiye Müdiri- yeti 3. Şube, Seyr ü Sefer Kalemi, İdare-i Umumiye Müdiriyyeti) ve Hariciye (Siyasi) Nezaretleri ile Bab-ı Âlî Evrak Odası belgelerinin yanı sıra, Meclis-i Vükela Mazbataları’ndan yararlanmıştır.

Tehcirden dolayı Ermeniler yapılan yardımlarla ilgili bir başka ça- lışma da Fatih Gencer’e ait olup “Ermeni Soykırım Tezinin Oluşum Sürecinde Amerikan Yakındoğu Yardım Komitesi”³⁷ adını taşımak- tadır. Bir yüksek lisans tezi olan bu eser, Osmanlı-Amerika ilişkileri bağlamında Amerikan Yakındoğu Yardım Komitesi’nin faaliyetlerini dikkate alarak hazırlanmıştır. Yazar, çalışmasında Amerikan Board Arşivi belgelerinden başka Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Ar- şivleri belgelerinden yararlanmıştır. Özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bulunan Dahiliye (Şifre) ve Hariciye (Siyasi) Nezaretleri belgeleri ile Meclis-i Vükela Mazbataları’nı kullanmıştır.

³⁴ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**, Ankara, Türk Tarih Kuru- mu Yayınları, 2001.

³⁵ Kemal Çiçek, **Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.

³⁶ Bu konuda Atnur, Osmanlı Muhacirin Müdiriyyeti’nin Müslüman mülteci ve yetimleri ciddi olarak ihmal ederek Ermeni muhacir ve yetimlere 1.150.000 lira harcamakla övün- müş olduğunu yazmaktadır. Bkz. İbrahim Ethem Atnur, **Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)**, İstanbul, Babil Yayıncılık, 2005, s. 293.

³⁷ Fatih Gencer, **Ermeni Soykırım Tezinin Oluşum Sürecinde Amerikan Yakındoğu Yardım Komitesi**, İstanbul, Alternatif Yayınevi, 2006, s. 256.

Tuncay Ögün ise, 1915 olayları kapsamında göz ardı edilen Ermeni ve Rus saldırılarına uğramakla kalmayıp adeta unutulmuş Müslümanların durumunu “Unutulmuş Bir Göç Stratejisi: Vilâyât-ı Şarkıyye Mültecileri 1915-1923”³⁸ adındaki bir kitap çalışmasıyla ortaya koymuştur. Ögün’e göre; bu işin aslı, Rus işgali ve Ermeni tahrik ve saldırıları sonucunda Müslümanların bin bir sıkıntı içinde Anadolu’nun iç bölgelerine göç etmeleridir. Öyle ki, 1916-1923 yılları arasında göç eden bu Vilayat-ı Şarkıyye Mültecileri’nin resmî sayısı 707.504’dır.³⁹ Gerçekten unutulmuş olan bu insanların durumunu ele alırken Tuncay Ögün, Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bulunan Dahiliye Nezareti (Şifre, İdare-i Umumiye, İdare-i Umumiye Müteferrik ve Tahrirat, Mebani-i Emiriyye Hapishaneler Müdiriyyeti, Sicill-i Nüfus, Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdiriyyeti), Bab-ı Âli Evrak Odası ile Dosya Usulü İradeler Tasnifi belgelerinden istifade etmiştir.

“İttihat ve Terakki’nin Doğu Politikası 1908-1918” adlı eser, Erdal Aydoğan’ın doktora tezinin yayımlanmış halidir.⁴⁰ Bu çalışmada Aydoğan, İttihat ve Terakki Fırkası’nın Vilayat-ı Şarkıyye bölgesine bakışı ve uyguladığı politikaları ele almıştır. Diğer yazarlardan farklı olarak sadece Türk arşivlerini kullanan yazar, Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nden de yararlanmışır. Nitekim yazar, bu arşive ait İrade Meclis-i Mahsus belgeleri ile Meclis-i Vükela Zabıtaları’ndan başka, özellikle Dahiliye (Siyasi, Şifre, Kalem-i Mahsus, Hukuk Müşavirliği Odası, Muhaberat-ı Umumiye İdaresi, İdare-i Umumiye Müdiriyyeti, Mebani-i Emiriyye ve Hapishaneler Müdiriyyeti, Emniyet-i Umumiye Emniyet Şubesi) Nezareti belgelerini kullanmıştır.⁴¹

³⁸ Tuncay Ögün, **Unutulmuş Bir Göç Stratejisi: Vilâyât-ı Şarkıyye Mültecileri 1915-1923**, İstanbul, Babil Yayıncılık, 2004, s. 289.

³⁹ Ögün’e göre, Mayıs 1919’da toplanan Mülteciler Komisyonu kayıtlarında resmi 700.000 sayısının dışında resmi kayıtlara geçmemiş bir 300.000 mülteci daha vardır. Hatta, Tasvir-i Efkar gazetesine (11 Mayıs 1919) göre 1.604.031 kişi iç bölgelere göç etmiş ve bunun 701.166 kişisi yollarda ölmüştür. Bkz. Ögün, **a.g.e.**, s. 36-39.

⁴⁰ Erdal Aydoğan, **İttihat ve Terakki’nin Doğu Politikası 1908-1918**, İstanbul, Ötügen Yayınevi, 2005.

⁴¹ İlgi çekicidir ki, yazar, kitabının önsözünde (s. 12) bilim hırsızlığının önüne geçmek için bazı belge numaralarını yanlış verdiğini yazmıştır: “...Kullanılan arşiv belgelerinin bazılarında dosya ve vesika numaraları değiştirilmeden verilirken bazılarında belge numaraları farklı verilmiş ve bununla bilim hırsızlığının önüne geçilmek istenmiştir. Kaynak göstermenin amacının araştırmada hangi kaynakların kullanıldığını göstermek olduğu kadar istenildiğinde, başkalarının kontrol edilmek veya referans verilmiş belgeyi yeniden görmek isteyenlere imkân sağlamaktır. Bu, metodolojik bir zorunluluk olup bilimsel etiğe de aykırı düşmektedir. Aksi halde, BOA’da tasnifsiz belgelerin kullanılımında olduğu gibi bu tarz

Her ne kadar doğrudan Ermeni meselesiyle ilgili olmamasına rağmen Ramazan Erhan Güllü'nün "Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)" adlı doktora tezinin genişletilmiş hali olan eseri⁴² söz konusu meselenin merkezinde bulunan İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin rolünü anlamak için önemlidir. Bu çalışmasında Güllü, birçok yerli (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Cumhurbaşkanlığı, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi) ve yabancı arşivlerden (İngiliz Devlet Arşivi) yararlanırken Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerini de kullanmıştır. Bu belgeler, Sadaret, Dahiliye Nezareti, İradeler (Dahiliye, Hariciye, Maliye, Mabeyn-i Hümayun, Meclis-i Vala ve Hususi) Hariciye Nezareti (Siyasi, İstanbul Murahhaslığı, Hukuk Müşavirliği ve Tercüme Odası) Maarif Nezareti (Mektubi Kalemi), Şura-yı Devlet, Meclis-i Vükela, Yıldız Evrakı (Esas, Mütenevvi, Resmi Maruzat, Sadaret Hususi vb. alt fonlar) gibi Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan ana tasnif/fonlara aittir. Aynı şekilde diplomat tarihçi Yücel Güçlü'nün "The Armenian Events of Adana in 1909: Cemal Paşa and Beyond" adlı eseri de⁴³, 1909'da cereyan eden Adana olaylarını anlamanın yanında bu olaylarda Cemal Paşa'nın rolüyle ilgili yeni anlayışları bütüncül bir bakışla ortaya koyması bakımında önemlidir. Bu eserde yazar, birçok yabancı devlet arşivini kullanmakla beraber Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinden de ziyadesiyle yararlanmıştır. Ayrıca Güçlü'nün "Historical Archives and the Historian Commission to Investigate the Armenian Events of 1915"⁴⁴ adını taşıyan bir kitabı daha vardır ki; bu rehber kitabında yazar, Ermeni meselesiyle ilgili olarak dünya arşivlerinin yanı sıra Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden de ayrıntılı bir şekilde bahsetmektedir.

Bunların dışında, Ermeni soykırım tezini destekleyen bir grup tarihçi de, ortaya çıkan siyasi ve bürokratik özgürlük ortamından istifadeyle yoğun olarak 2005'ten itibaren Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne girerek yüzlerce belge almaya başlamıştır. Bunlar arasında Taner Akçam, Fuat Dündar, Uğur Ümit Üngör, Hans-Lukas Kieser ve Hilmar

yaklaşımlar bir bilimsel araştırma kargaşasına sebep olmaktadır ve nitekim de olmuştur.

⁴² Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.

⁴³ Yücel Güçlü, *The Armenian Events of Adana in 1909: Cemal Paşa and Beyond*, New York, Hamilton Book, 2018, s. 9, 29.

⁴⁴ Yücel Güçlü, *Historical Archives and the Historian Commission to Investigate the Armenian Events of 1915*, New York, University Press of America, 2015.

Kaiser⁴⁵ gibi tarihçiler vardır. Bunlardan Akçam, Haziran 2006'da "Osmanlı Arşivi'ne girdikten sonra" Ermeni meselesiyle ilgili bir dizi kitap yayımlamıştır. Bunların ilki, orijinali İngilizce yazılmış ve Ocak 2008'de Türkçe yayımlanmış olan "Ermeni Meselesi Hallolunmuştur: Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar"⁴⁶ adlı eserdir. İkincisi, "1915 Yazıları"⁴⁷ adını taşımaktadır. Makalelerden oluşan bu eserde Taner Akçam, özellikle Fuat Dündar'ın "Ermeni Meselesi Hallolunmuştur" adlı eseriyle ilgili eleştirisine verdiği uzun cevap ile Guenter Lewy'nin, "The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide" adını taşıyan kitabına yaptığı eleştiri yazısında⁴⁸ Osmanlı Arşivi'nde bulunan Dahiliye Nezareti (Şifre, Emniyet-i Umumiye 2. Şube ve Emniyet-i Umumiye Evrak Odası) belgelerini kullanmıştır. Ayrıca, Ümit Kurt ile birlikte hazırladığı "Kanunların Ruhu-Emlak-ı Metruke Kanunlarında Soykırım İzini Sürmek"⁴⁹ adlı eseri de zikredilmelidir.

Diğer taraftan akademik faaliyetlerini Fransa'da sürdüren aynı gruba mensup tarihçilerden biri de Fuat Dündar'dır. Yazar, genel olarak İttihat ve Terakki'nin nüfus politikaları üzerinde çalışmakta olup bu politikaların bir "etnisite mühendisliği" olduğunu ve bunun da Türkiye'de homojen bir toplum oluşturmayı amaçladığını savunmaktadır. Yazarın bu bağlamda ilk eseri "İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)"⁵⁰ adını taşımaktadır. İkincisi ise "Modern Türkiye'nin Şifresi-İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği

⁴⁵ Her ne kadar bu Alman tarihçi, son yıllarda Osmanlı Devleti'nin Ermenilere yönelik merkezî bir soykırım siyasetine/planına sahip olmadığını ileri sürse de yerel siyasi ve askeri aktörlerin Ermenilere yönelik birtakım katliam denilebilecek öldürme/yok etme faaliyetleri içinde olduğu kanaatindedir. Bunu da Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak ifade etmektedir.

⁴⁶ Bu eser, ilk önce İngilizce olarak Taner Akçam, **A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility**, Metropolitan Books, 2006 adıyla yayımlanmıştır.

⁴⁷ Taner Akçam, **1915 Yazıları**, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s. 384.

⁴⁸ Bu kitap Türkçeye, Guenter Lewy, **1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu-Çarpıtılan-Değiştirilen Tarih**, 2. Baskı, Çev.: Ceren Elitez, İstanbul, Yayınları, 2011 adıyla çevrilmiştir. Ancak, Taner Akçam, bu eleştirisini "Guenter Lewy'nin Osmanlı Türkiyesinde Ermeni Katliamları, Tartışmalı Bir Soykırım Adlı Kitabı Üzerine" adıyla, 1915 Yazıları adlı eserinde yapmıştır.

⁴⁹ Taner Akçam-Ümit Kurt, **Kanunların Ruhu-Emlak-ı Metruke Kanunlarında Soykırım İzini Sürmek**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012, s. 272.

⁵⁰ Fuat Dündar, **İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.

(1913-1918)” dir⁵¹. Yazarın ifadesine göre; ikinci eser, birinci eserin devamı niteliğindedir. Her iki çalışmada Fuat Dünder, aynen Taner Akçam gibi ağırlıklı olarak Dahiliye Nezareti (Şifre, Emniyet-i Umumiye 1., 3., 4. ve 7. şubeler, Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumi) belgelerinden yararlanmışır. Alman asıllı İsviçreli tarihçi Hans-Lukas Kieser ise, 1897-1922 arasında Baselli bazı hayırseverlerce, “dini misyonerlik amacı olmadan hümanist bir düşünce” ile Urfa’da kurdukları hastanenin kuruluşu ve faaliyetlerinden hareketle, Doğu ve Güneydoğu’da yaşayan Ermeni, Kürt ve Süryanilerin tarihiyle ilgilenmiş ve sonunda “İskalanmış Barış- Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1939”⁵² adlı hacimli eserini yazmıştır. Bu eser incelendiğinde, yazarın 1997-1998 yılları arasında Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ne bizzat geldiği; Dahiliye Nezareti (Şifre, İdare, Siyasi, Kalem-i Mahsus, Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Kalem-i Mütenevvia Kısmı, İdare-i Umumiye Evrakı ile Hukuk Müşavirliği Kalem-i Evrakı), Hariciye Nezareti (Hukuk, Siyasi, Mektubî Kalem-i) ile Meclis-i Vükela Mazbataları’nı kullandığı tesbit edilmiştir. Ayrıca, İrade (Dahiliye, Hariciye ve Hususi) Yıldız Evrakı (Hususi, Resmi Maruzat Evrakı, Sadaret Hususi Maruzat Evrakı, Esas Evrak ve Mütenevvi Maruzat ile Maruzat Defteri) belgelerinden de istifade etmiştir. Kieser’in eserin daha ziyade üçüncü bölümü (Genç Türkiye’nin Düşü ve Travması) I. Dünya Savaşı ve sonrası yılları kapsamakta olup Osmanlı arşiv belgesi olarak Dahiliye Nezareti belgelerinden yararlanmışır.

Uğur Ümit Üngör ise, Türkiye dışında çalışmalarını sürdüren genç kuşak tarihçilerden biridir. Üngör⁵³, Türk, İngiliz, Fransız, Alman ve Amerikan arşiv belgelerine dayanarak “The Making of Modern Turkey (Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950)” adını taşıyan bir eser⁵⁴ yayımlamıştır. Tıpkı Fuat Dünder gibi Jön Türk rejiminin

⁵¹ Fuat Dünder, **Modern Türkiye’nin Şifresi-İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 536.

⁵² Hans-Lukas Kieser, **İskalanmış Barış- Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1939**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 864. Bu eserin orijinali Almanca olup “Der Verpasse Friede -Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Turkei 1839-1939” adını taşımaktadır.

⁵³ Ümit Üngör, Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivlerinden başka, İçişleri Bakanlığı Arşivi, TBMM Kütüphanesi (CHP Koleksiyonu) ve Milli Kütüphane (Yazma ve harita koleksiyonları)’ye girmiştir.

⁵⁴ Ümit Üngör, **The Making of Modern Turkey (Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950)**, New York, Oxford University Press, 2011, s. 303.

Doğu Anadolu bölgesinde nüfus açısından çeşitli formlarda bir homojenleştirme politikasını yürüttüğünü iddia eden Ümit Üngör, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye, Hukuk Müşavirliği Kalemî, Kalem-i Mahsus ve Şifre Kalemleri, İdarî, Siyasî, Mebani-i Emiriyye ve Hapishaneler Müdiriyyeti, Muhaberat-ı Umumiye Dairesi belgelerinin yanı sıra Hariciye Nezareti Siyasi ve Hukuk Müşavirliği İstişare Odası belgelerinden yararlanmıştı. Ayrıca Bab-ı Alî Evrak Odası, Meclis-i Vükela Mazbataları ile Dosya Usulü İradeler Tasnifi belgelerini gözden geçirdiği anlaşılmaktadır.

Bu yayınlar iki açıdan önemlidir: Birincisi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tasnif çalışmaları hızlandıkça daha fazla belge araştırmaya açılmıştır. Bu ise Ermeni meselesi dâhil çeşitli konularda belge yayınlarının sayısını artırmıştır. Nitekim, söz konusu yayınlar bunun göstergesidir. İkincisi, özellikle Ermeni meselesiyle ilgili yüzlerce belgenin transkripsiyon ve kopyasıyla beraber yayımlanması, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün kendine olan kurumsal güvenin bir göstergesidir. Hatta bu kurumsal güven bu belgelerin internet ortamına taşınmasını da sağlamıştır. Bu işlem, soykırım tezi savunucularından Taner Akçam tarafından bile *"arşivcilik açısından da övgüyle bahsedilmesi gereken büyük bir adım"* olarak değerlendirilmiştir⁵⁵.

Sonuç

Gerçek olan şu ki; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ermeni meselesinin anlaşılması için birinci elden kaynaktır, ilk arşivdir. Justin Mc Carthy'e göre ise; I. Dünya Savaşı'nda Osmanlılar ve Ermenilerle ilgili araştırma yapmak isteyenler için en zengin arşiv Başbakanlık Osmanlı Arşivi'dir⁵⁶. Yıllardır Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde çalışmakta olan Alman tarihçisi Hilmar Kaiser, on beş yıldır Ermeni meselesi hakkında ciddi paradigma değişimlerinin (katliam, mukatele, soykırım, merkezi planlı soykırım, kitlesel imha ve bölgesel imha/kırım) yaşandığını ve bunu da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ni kullanan tarihçilerin sağladığını düşünmektedir. Öyle ki bu paradigmatik değişimi yaşayanlardan biri de bizzat Hilmar Kaiser olup, hâkim

⁵⁵ Akçam, **Ermeni Meselesi Hallolunmuştur**, s. 16.

⁵⁶ J. Mc Carthy, "Van'daki Ermeni İsyanı Özelinde Osmanlı Arşivleri ve Ermeniler", **Yeni Türkiye** 62/2014, s. 193.

soykırım paradigmasına meydan okumaktadır⁵⁷. Kanaatimizce, söz konusu performansın en büyük sebebi, 2000'den sonra Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki hizmet standardındaki iyileştirmeler ile tasnifi tamamlanan birçok yeni arşiv fonunun araştırmaya açılmasıdır.

Görüldüğü gibi; Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki tasnif çalışmaları arttıkça ve yeni arşiv fonları araştırmaya açıldıkça, Ermeni meselesiyle ilgili bilimsel araştırmaların sayısı artış göstermiştir. Hatta, dünyada genellikle kabul gören hâkim görüşler -soykırım tezi- de bu sayede ciddi olarak sorgulanmaya başlanmıştır. Bu anlamda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki çalışmalar (tasnif, kataloglama, dijitalleştirme ve araştırma hizmetleri) öncü ve örnek niteliğindedir. Ancak, Ermeni meselesi hakkındaki bilimsel gerçeklerin ortaya çıkması için Ermenistan Arşivleri ile Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi gibi konuyla ilgili diğer arşivlerin de aynı anlayış ve hizmet standardı içinde araştırmalara açık olmaları gerekmektedir. Böyle davranıldığı takdirde sadece 1915'de gerçekleşen Ermenilerin sevk ve iskânındaki ölüm ve kayıpları değil, aynı dönemde ve 1914-1921 yılları arasında Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'da, özellikle Azerbaycan coğrafyasında Ermeni çeteleri tarafından Ermeni çetelerince öldürülmüş yüz binlerce Müslümanın akıbeti de aydınlanmış olacaktır⁵⁸. Böylece, "tarihin adaleti" gerçekleşecektir.

⁵⁷ Kaiser, *The Extermination of Armenian in The Diarbekir Region*, İstanbul, Bilgi University Press, 2014, s. 1-2. Ona göre, tehcir sırasında yaşanan Ermeni ölümleri, merkezi hükümetin planlı bir siyaseti sonucu olmayıp bölgesel yönetici elitlerin (vali, kaymakam, ağa, şeyh vb kişiler) baş sorumlu olduğu kompleks bir sürecin sonucudur. Bkz, Kaiser, *a.g.e.*, s. 2-3.

⁵⁸ Osmanlı arşiv belgelerine göre bu dönemde Doğu Anadolu'da öldürülen Müslüman sayısı 518.000'dir. Ancak sadece Revan'da, Ermeni devleti kurulmadan önce 575.000 Türk yaşarken 1920'de bu sayı 10.000'e düşmüştür. Bu insanların 200.000 kadarı soykırıma maruz kalmış geri kalanı bölgeyi terketmiştir. Ayrıca, 26 Şubat 1992'de, Hocalı'da bir gecede, 613 kişinin katledilmesi kelimenin tam anlamıyla vahşet ve soykırımdır. Bkz. Mustafa Budak, "Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni Çetelerin Müslüman Kıyımları", *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, Editörler: Bülent Bakar-Necdet Öztürk-Süleyman Beyoğlu, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s. 109-128. Mustafa Budak, "I. Dünya Savaşı Sonunda Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Ermeni Eylemleri", *İstanbul Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar Uluslararası Sempozyumu, 15-17 2006*, İstanbul, 2008, s. 671-682. Mustafa Budak, "Tehcir Öncesinde Doğu Anadolu'da Ermeni Katliamı (Kasım 1914-Mayıs 1915)", *Azerbaycanlıların Soykırımı Arşiv Senetlerinde I. Beynelhalk Konfransın Materyalleri*, Bakü, Azerbaycan, 29-30 Mart 2013, s. 190-197; Azerbaycan Türklerine yönelik katliamlar için bkz. Aygün Attar (Haşimzade), *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2005, s. 7-76, 145.

KAYNAKÇA

1. Süreli Yayınlar

Cumhuriyet

Habertürk

Karar

Radikal

Sabah

Yeni Şafak

Yeniçağ

2. Kitaplar

Akçam, Taner: **1915 Yazıları**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

_____ : **Ermeni Meselesi Hallolunmuştur –Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar-**, 2.baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.

_____ : **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu -İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na**, Ankara, İmge Kitabevi, 2002.

Akçam Taner; Kurt Ümit: **Kanunların Ruhü-Emlak-ı Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.

Atnur, İbrahim Ethem: **Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)**, İstanbul, Babil Yayıncılık, 2005.

Attar, Aygün: **Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2005.

Aydoğan, Erdal: **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918**, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 2005.

Ayıklama ve İmha Komisyonları Çalışma Rehberi, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2006.

- Başbakanlı Osmanlı Arşivi Rehberi**, İstanbul, 2010.
- Binark, İsmet: **Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri**, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1980.
- Çiçek, Kemal: **Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.
- Dündar, Fuat: **İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001
- _____ : **Modern Türkiye'nin Şifresi-İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.
- Gencer, Fatih: **Ermeni Soykırım Tezinin Oluşum Sürecinde Amerikan Yakındoğu Yardım Komitesi**, İstanbul, Alternatif Yayınevi, 2006.
- Güçlü, Yücel: **Historical Archives and the Historian Commission to Investigate the Armenian Events of 1915**, New York, University Press of America, 2015.
- _____ : **The Armenian Events of Adana in 1909: Cemal Paşa and Beyond**, New York, Hamilton Book, 2018.
- Güllü, Ramazan Erhan: **Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Gürün, Kamuran: **Ermeni Dosyası**, 2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.
- Halaçoğlu, Yusuf: **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.
- _____ : **Ermeni Tehciri**, İstanbul, Bab-ı Ali Kültür Yayıncılık, 2004.
- İnalçık, Halil: **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Çeviren:Ruşen Sezer, İstanbul, YKY, 2004.
- Karaş, Zeynep: **Ermeni Terör Örgütü: ASALA**, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.

Kieser, Hans-Lukas: **İskalanmış Barış- Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1939**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.

Orel Şinasi; Yuca Süreyya: **Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.

Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu, Mayıs 1985, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2007.

Öğün, Tuncay: **Unutulmuş Bir Göç Stratejisi: Vilâyât-ı Şarkiyye Mültecileri 1915-1923**, İstanbul, Babil Yayın ve Dağıtım, 2004.

Öke, Mim Kemal: **Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1996.

Üngör, Uğur Ümit: **The Making of Modern Turkey (Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950)**, New York, Oxford University Press, 2011.

3. Makaleler

Aktaş, Necati: “Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinin Bugünkü Durumu”, **Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu, Mayıs 1985**, İstanbul, 1986.

Ataöv, Türkkaya: “Osmanlı Arşivleri ve Ermeni Sorunu”, www.politics.ankara.edu.tr (Son Erişim Tarihi: 11.10.2018).

Binark, İsmet: “Temel Arşivcilik Bilgileri ve Mevzuat Düzenlemeleri”, **Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Başkanlığı Personeli Hizmetiçi Eğitimi Ders Notları**, Haz.: Adnan Baycar, Mustafa Küçük, Ruşen Deniz, İstanbul, 1993, https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/eskisiteden/yayinlar/genel-mudurluk-yayinlar/osmanli_arsvi_hizmetici_e%C4%9Fitimi_ders_notlari.pdf, (Son Erişim Tarihi: 08.10.2018).

Budak, Mustafa: “Tehcir Öncesinde Doğu Anadolu’da Ermeni Katliamı (Kasım 1914-Mayıs 1915)”, **Azerbaycanlıların Soyqırımı Arşiv Senetlerinde I. Beynelhalq Konfransın Materialları**, Bakü, Azerbaycan, 29-30 Mart 2013.

_____ : “Türklerde Devlet ve Arşiv”, **KOCAV Düşünce Dergisi**, Sayı: 3, İstanbul, 2015.

_____ : “Birinci Dünya Savaşı’nda Ermeni Çetelerin Müslüman Kırımları”, **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu**, Editörler: Bülent Bakar-Necdet Öztürk-Süleyman Beyoğlu, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.

_____ : “I. Dünya Savaşı Sonunda Doğu Anadolu ve Kafkasya’da Ermeni Eylemleri”, **İstanbul Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar Uluslararası Sempozyumu, 15-17 2006**, İstanbul, 2008.

Emecen, Feridun: “Sefere Götürülen Defterlerin Defteri”, **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan**, İstanbul, 1991.

Kütükoğlu, Mübahat: “Arşiv Belgelerinin Güvenirliği”, **Halil İnalçık Armağanı Tarih Araştırmaları**, İstanbul, Doğu-Batı Yayınları, 2009.

Lütem, Ömer Engin: “1980’lerden Günümüze Ermeni Meselesinde Gelişmeler”, **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs 2001, Bildiriler**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001.

Mc Carthy, Justin: “Van’daki Ermeni İsyanı Özelinde Osmanlı Arşivleri ve Ermeniler”, **Yeni Türkiye**, Sayı: 62/2014.

Sarafian, A. Kevork: “The Ottoman Archives Debate and the Armenian Genocide”, **Armenian Forum**, 2, Nr. 1 (Bahar 1999).

Sonyel, Salahi: “İngiliz Kaynaklarına Göre Ermeni Militarlarca Sahatelenen ve Osmanlı Arşivlerinden Aşırılan Gizli Belgeler”, **XIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 4-8 Ekim 1999 Kongreye Sunulan Bildiriler**, III. Cilt, I. Kısım, Ankara 2002.

_____ : “Tehcir ve Kırımlar Konusunda Ermeni Propagandası, Hıristiyanlık Dünyasına Nasıl Aldattı”, **Bellekten**, XLI/161, Ocak 1977.

4. İnternet Kaynakları

16 Temmuz 2018'de yürürlüğe giren Devlet Arşivleri Başkanlığı hakkındaki 11 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, www.devletarsivleri.gov.tr/varlikler/dosyalar/mevzuat/19.5.11pdf, (Son Erişim Tarihi: 06.10.2018).

Devlet Arşiv Hizmetleri Hakkında Yönetmelik, www.mevzuat.gov.tr, (Son Erişim Tarihi: 6.10.2018).

https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/eskisiteden/yayinlar/genel-mudurluk-yayinlar/osmanli_arsivi_hizmetici_e%-C4%9Fitimi_ders_notlari.pdf, (Son Erişim Tarihi: 08.10.2018).

www.politics.ankara.edu.tr, (Son Erişim Tarihi: 11.10.2018).